

Sztakelberg, J. I.

Godło powstańcze 1863 roku

Przegląd Historyczny 62/3, 501-508

1971

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

J. I. SZTAKELBERG

Godło powstańcze 1863 roku*

Opublikowane ostatnio nowe wydanie pracy zbiorowej St. Russockiego, S. K. Kuczyńskiego i J. Willaume'a „Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej” jest znacznie rozszerzone i uzupełnione¹. W poniższych uwagach, nie podejmując się gruntownej oceny tej świetnie napisanej i bardzo potrzebnej badaczom pracy, chciałbym szerzej omówić jeden z etapów w historii rozwoju godła polskiego, niemal zupełnie pominięty (tak w pierwszym jak w drugim wydaniu) przez St. Russockiego, autora odnośnego rozdziału pracy. Dotyczy to powstania i przemian godła narodowego, wprowadzonego w czasie powstania 1863—1864 r. Przyjmując, że symbolika godła odzwierciedla nie tylko dawne tradycje, ale — zwłaszcza w warunkach walki narodowowyzwoleńczej — polityczne tendencje i ideologię jego twórców — zagadnienie to godne jest uwagi.

Za początek istnienia godła powstańczego można przyjąć połowę maja 1862 r., kiedy pojawia się ono po raz pierwszy na pieczęci utworzonego właśnie Komitetu Centralnego Narodowego. Wprawdzie nie zachowały się odpowiednie dokumenty, zatwierdzające rysunek tej pieczęci, można jednak, sądząc z późniejszych wypadków, przyjąć bez wątpienia, że podobna uchwała Komitetu Centralnego Narodowego miała miejsce. Występujące odąd na pieczęci — jednogłowy Orzeł polski i Pogoń litewska na dwupolowej tarczy francuskiej zwieńczonej koroną królewską (ryc. 1) — stanowią, jeśli można to tak określić, oficjalne godło ruchu niepodległościowego. Rysunek tego godła, projektu Joachima Lelewela, był przyjęty przez sejm w okresie powstania 1830—1831 r. i członkowie Komitetu Centralnego Narodowego przywracając go w 1862 r. proklamowali siebie spadkobiercami i następcami tradycji poprzedniego zrywu niepodległościowego. Poza tym w konkretnej sytuacji było to również uznaniem faktu, że począwszy od lutego 1861 roku, całe terytorium tak Królestwa Polskiego, jak i północno-zachodnich województw było objęte potężniejszym ruchem narodowowyzwoleńczym. Wizerunek wspólnego polsko-litewskiego godła występuje na licznych ulotkach i znakach, poświęconych organizowanym w tym czasie manifestacjom. Tak więc umieszczenie tego godła na pieczęci Komitetu Centralnego Narodowego, spowodowane rozwojem poprzedzających wypadków, było już tylko prawnym zatwierdzeniem faktycznie używanego w tym charakterze tradycyjnego wizerunku.

W przyszłości dwoisty polsko-litewski herb umieszczano na pieczęciach zarówno cywilnych, jak i wojskowych instytucji organizacji naro-

* Tłumaczył z rosyjskiego Józef Dancygier.

¹ St. Russocki, S. K. Kuczyński, J. Willaume, *Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej*, „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1970, s. 342, ilustr.

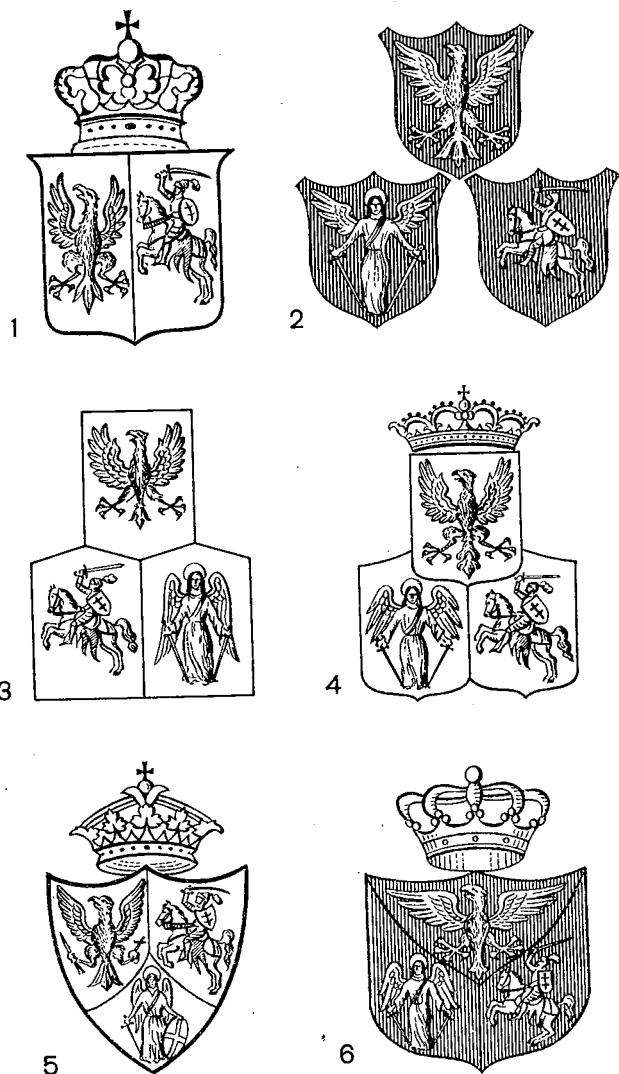
dowej, utworzonych przed wybuchem powstania i w pierwszych miesiącach 1863 roku. Jeśli jednak na pieczęci Komitetu Centralnego Narodowego tarcza herbowa była zwieńczona królewską koroną, to na pieczęciach komisarskich i wojewódzkich rytych z początkiem 1863 r. w Warszawie, korony brak. Więcej, cały szereg jednorodnych pieczęci naczelników oddziałów wojskowych i naczelników powiatów miało całkowicie uproszczony rysunek herbu tak, że wizerunek Orła i Pogoni znajdował się nawet nie na tarczy, a w przepołowionym centralnym polu pieczęci. Przy takim układzie dla korony miejsca, siłą rzeczy, nie było w ogóle. Biorąc pod uwagę, że wojskowe i powiatowe organizacje pozostawały pod silnym wpływem najbardziej demokratycznego skrzydła powstańczego kierownictwa, taka zmodyfikowana odmiana rysunku godła w kierunku jego demokratyzacji nie powinna budzić zdziwienia. Mimo to na pieczęciach podobnych instytucji w Galicji i południowych okręgach Królestwa Polskiego (pieczęcie te wykonywano z reguły w Krakowie lub we Lwowie) obecność korony była obowiązkowa. Również i to stało się zrozumiałe, jeśli uwzględnić silne na tych terenach wpływy „białych”, ziemiańskich ugrupowań w organizacji galicyjskiej. W nieznacznym stopniu o różnicach w poszczególnych wariantach rysunku godła decydowało miejsce wykonania i artystyczna inwencja samego rytownika.

Tuż przed wybuchem powstania zbrojnego, z początkiem stycznia 1863 r., w kierownictwie organizacji narodowej powstał projekt powołania legalnego Rządu Narodowego na terenach, które miały być wyzwołone przez powstańców (przyszłą siedzibą Rządu miał być Płock). Temu Rządowi potrzebna była nowa pieczęć. W trakcie omawiania tej sprawy na posiedzeniu Komitetu Centralnego Narodowego Stefan Bobrowski zaproponował, aby na pieczęci, obok Orła i Pogoni, umieścić wizerunek archanioła Michała, jako herbu Ukrainy. Na poparcie swej propozycji wysunął on konieczność publicznego potwierdzenia równouprawnienia i niezawisłości narodu ukraińskiego, walczącego o wolność ramię w ramię z narodem polskim i litewskim. Należy zaznaczyć, że na niecały miesiąc przed tym posiedzeniem zawarte zostało między Komitetem Centralnym Narodowym a kijowskim kierownictwem specjalne porozumienie o jedności działania w walce narodowo-wyzwoleńczej². Drugim czynnikiem, który spowodował umieszczenie archanioła Michała w godle narodowym, było pragnienie władz powstańczych, obliczone zresztą na polityczny rezonans dyplomacji europejskiej, zaakcentowania, że prawobrzeżna Ukraina jest częścią składową historycznej Polski. Na posiedzeniu Komitetu Centralnego Narodowego 18 stycznia 1863 r. propozycja Bobrowskiego stała się powodem długotrwałej i nader ożywionej dyskusji, w wyniku której podjęto uchwałę o ustanowieniu nowego godła państwowego, składającego się z trzech herbów — polskiego Orła, litewskiej Pogoni i ukraińskiego Archanioła.

Formalnie przyjęcie wizerunku archanioła Michała, jako herbu Ukrainy Prawobrzeżnej, tłumaczono faktem, że był to herb guberni kijowskiej. Niewątpliwie Bobrowski, mieszkający niegdyś w Kijowie, nie mógł nie uwzględniać dużej popularności wśród chłopów ukraińskich symbolu występującego stale (jako winietka) na wielu drukach Kijowsko-Pe-

² Por. *Obszczestwienno-politicheskoje dwizenije na Ukrainie w 1863—1864 gg.*, Kijew 1964, s. 459—460.

czerskiej Ławry. Dla tak konsekwentnego demokrata jakim był Bobrowski odwołanie się w tym wypadku do mas chłopskich było zupełnie naturalne.

Nie mniejszą dyskusję, na tymże posiedzeniu Komitetu Centralnego Narodowego, wywołała kwestia emblematu, łączącego te trzy herby. Członkowie Komitetu, „nie chcąc w niczem przesądzać formy rządu w przyszłości” wolnej Polski, sprzeciwili się pozostawieniu w godle wieńczącej go korony królewskiej. Zgodnie z wnioskiem Józefa Kajetana Janowskiego przyjęto, że miejsce korony zajmie w nowym herbie krzyż. Janowski uzasadniał swój wniosek stwierdzeniem, że tego rodzaju emble-

mat nie może obrażać niczyich uczuć politycznych, a równocześnie będzie symbolem (w szerokim pojęciu) miłości, prawdy i sprawiedliwości.

Na następnym posiedzeniu (19 stycznia) Komitet Centralny Narodowy zatwierdził projekt nowego godła wykonanego według szkicu Janowskiego przez architekta Dobromira Krysińskiego. Wykonana w kilka dni później pieczęć z nowym godłem nie zachowała się, nie przetrwała do naszych czasów i te nieliczne dokumenty, które były nią opatrzone; dlatego też opis nowego godła znany jest wyłącznie z pamiętników Janowskiego. Trzy tarcze z Orłem, Pogonią i Archaniołem rozmieszczono w następującym porządku: pośrodku Orzeł, z lewej Pogoń, a z prawej Archanioł. Tarcze obramione były płaszczem i zwieńczone krzyżem. Dokoła umieszczono napis: „Wolność, Równość, Niepodległość” (u góry), „1863 r.” (pod tarczą)³.

Z powodu pomyłki rytownika, który wykonał pieczęć do laku, zarówno pieczęć, jak i nowe godło nie mogły być użyte zgodnie z przeznaczeniem do opieczętowania manifestu Rządu Tymczasowego; sam rząd nie został zresztą proklamowany, nie udało się bowiem powstańcom oparować Płocka. Z tych względów między 21 stycznia a 13 lutego 1863 nową pieczęcią opatrzone zaledwie cztery dokumenty⁴. Równocześnie na wszystkich pozostałych dokumentach odciskano starą pieczęć Komitetu Centralnego Narodowego ze starym godłem — polskim Orłem i litewską Pogonią na wspólnej tarczy zwieńczonej królewską koroną. W praktyce więc nowe godło powstańcze nie było stosowane i używano nadal starego.

W okresie krótkotrwałej dyktatury Langiewicza w marcu 1863 roku żadnych prób zmiany godła powstańczego nie podejmowano. Godło występujące na pieczęci dyktatora różniło się od poprzednio używanego tylko pod jednym względem: oprócz korony wieńczącej tarczę, na głowie Orła polskiego mieściła się także korona. Stwierdziliśmy już wyżej, że na pieczęciach wykonanych w Galicji nie było to rzadkością, a tam właśnie, w Krakowie, została wykonana pieczęć dyktatora. Na pozostałych dwu nowych pieczęciach, wprowadzonych w okresie dyktatury i wykonanych w Warszawie (pieczęć naczelnika m. Warszawy i pieczęć Komisji Wykonawczej) umieszczono wizerunek dawnego godła, niczym nie różniącego się od poprzednio używanych.

Po upadku dyktatury Langiewicza Komitet Centralny Narodowy, występujący w charakterze Rządu Narodowego, powraca do starych pieczęci z podwójnym (polsko-litewskim) herbem. Nowych prób, zmierzających do wprowadzenia potrójnego godła Komitet już nie podejmował. Główną przyczyną tego była konieczność podtrzymania wrażenia, że na czele powstania stoi ta sama organizacja co i przed dyktaturą, jakiegokolwiek bowiem zmiany powstańczego godła w tym momencie mogłyby wywołać wątpliwości i zaskoczenie. Mogło się wydawać, że plan Bobrowskiego upadł ostatecznie, jak pokażą jednak późniejsze wypadki, nie wyrzekł się go sam Bobrowski.

30 marca 1863 r., będąc w Krakowie, Bobrowski jako członek Komitetu Centralnego Narodowego, mianował M. Sokołowskiego komisa-

³ J. K. Janowski, *Pamiętniki t. I*, Lwów 1913, s. 55—57; pieczęć wraz z nowym godłem była przez cały czas przechowywana u Janowskiego, dlatego też jego opis jest najbardziej wiarogodny.

⁴ Faktycznie pieczęcią tą poświadczono pięć dokumentów, jako że propozycja objęcia dyktatury, wystosowana do Ludwika Mierosławskiego, była sporządzona w dwóch egzemplarzach.

rzem rządowym na Rusi (prawobrzeżnej Ukrainie)⁵. Sokołowski otrzymał zadanie ukrócenia działalności stronnictwa „białych” w organizacji ukraińskiej. W praktyce jednak działał Sokołowski tylko we Lwowie, skąd próbował kierować działalnością ukraińskiej instytucji powstańczych. Danego mu polecenia nie wykonał i po upływie półtora miesiąca, 17 maja 1863, Rząd Narodowy w dosyć ostrej formie odwołał go z tej funkcji⁶. Nas interesuje nie tyle sam Sokołowski, ile używana przez niego pieczęć, której odcisk zachował się na dokumencie z 8(20) maja 1863⁷.

Widniejące na tej pieczęci godło miało układ następujący: trzy tarcze o charakterystycznym kształcie (w polskiej heraldyce znane jako „tarcza z uszami”) pokryte amarantem z przedstawionymi w odpowiednim porządku wizerunkami polskiego Orła, litewskiej Pogoni i archanioła Michała; tarcze rozmieszczone są w wierzchołkach równoramiennego trójkąta w taki sposób, że tarcza z Orłem znajduje się w górze, a tarcza z Archaniołem w prawym (heraldycznie) dolnym wierzchołku; korony brak (ryc. 2)⁸. Mamy tu więc do czynienia z nieco zmodyfikowaną postacią potrójnego godła przyjętego w styczniu 1863 r. przez Komitet Centralny Narodowy na wniosek Bobrowskiego. W danym wypadku szczególnie charakterystyczny jest brak korony, nie zastąpionej nawet krzyżem, jak na styczniowej pieczęci Rządu Tymczasowego. Fakt powołania Sokołowskiego na komisarza z ramienia Bobrowskiego i znana między nimi zażyłość przy równoczesnym wystąpieniu potrójnego godła na komisarskiej pieczęci pozwala twierdzić, że stało się tak, jeśli nie pod naciskiem Bobrowskiego, to w każdym razie pod wpływem styczniowego projektu, o którym Bobrowski mógł opowiedzieć Sokołowskiemu.

Tak więc idea potrójnego godła powstańczego trwała nadal, urzeczywistniając się w pieczęci Sokołowskiego. Dokładne oznaczenie daty jej sporządzenia jest trudne i da się określić jedynie datami skrajnymi — nie wcześniej niż 30 marca (powołanie Sokołowskiego na komisarza) i nie później niż 8(20) maja, kiedy był opieczętowany wspomniany wyżej dokument. W oparciu o logiczne przesłanki, jako czas powstania pieczęci można najpewniej przyjąć pierwszą połowę kwietnia 1863 r. Jeśli idzie o miejsce jej powstania, to wnioskuje się z cech rysunku, nie była ona ryta ani przez krakowskich ani lwowskich rytowników, wykonujących zazwyczaj pieczęcie dla organizacji galicyjskich. Widocznie Bobrowski, czy też sam Sokołowski, starał się unikać w tej materii kontaktów ze sprawcami awantury Langiewicza, którzy próbowaliby z pewnością przeciwdziałać jego zamierzeniu.

W tym samym mniej więcej czasie notujemy pojawienie się jeszcze jednej odmiany potrójnego godła powstańczego dla tejsze, zresztą ukraiń-

⁵ *Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862—1864*, Wrocław 1968, s. 79.

⁶ Tamże, s. 120—125.

⁷ Państwowe Muzeum Historyczne we Lwowie, nr inw. 44/2-arch.

⁸ Na pieczęciach powstańczych 1863 r. barwa (zaznaczona szrafurą) występuje nader rzadko; znanych jest zaledwie kilkanaście takich pieczęci (z siedmiuset). Pieczęć M. Sokołowskiego jest chronologicznie najwcześniejsza. We wszystkich przypadkach tarczę pokrywano tylko jednym szrafirowaniem — pionowym, co w heraldyce odpowiada czerwieni. Są to przeważnie pieczęcie nie wykonane centralnie a ryte w Paryżu (2 pieczęcie), Poznaniu (6 pieczęci), Galicji (3 pieczęcie — z wyjątkiem pieczęci Sokołowskiego), wreszcie 3 pieczęcie litewskich oddziałów powstańczych, wykonane prawdopodobnie w Prusach, i 4 pieczęcie ukraińskich instytucji powstańczych, o których będzie jeszcze mowa niżej.

skiej instytucji. Wiosną 1863 roku, w związku z przygotowywaniem powstania zbrojnego na prawobrzeżnej Ukrainie, tamtejsze kierownictwo ruchu narodowowyzwoleńczego przekształciło się w Rząd Tymczasowy na Rusi [Ukrainie — przyp. mój — J. I. S.], który kazał sporządzić dla siebie (nie później niż w połowie kwietnia) nową pieczęć. Należy wyjaśnić, że do tej pory organizacja ukraińska nie dysponowała pieczęcią herbową; używana do kwietnia 1863 r. pieczęć miała inicjały „C. K.” co oznaczało „Centralny Komitet”. Natomiast na nowej pieczęci widniało potrójne godło — Orzeł, Pogoń i archanioł Michał. Pieczęć ta różniła się zarówno od pieczęci styczniowej, jak i pieczęci Sokołowskiego. Wszystkie trzy herby umieszczono na pięciokątnych tarczach, tworzących jedną figurę, przy czym Orzeł umieszczony był na górnym, najbardziej zaszczytnym miejscu (ryc. 3). Takie heraldyczne rozmieszczenie, w tym jak i w innych wypadkach, mogło sugerować przodującą rolę Polski w walce niepodległościowej wszystkich trzech narodów. Korony (podobnie jak wizerunku krzyża) na pieczęci tej brak. Jest to nader istotna okoliczność, określająca tendencje polityczne demokratycznego kierownictwa.

Wyprzedzając wypadki, należy wspomnieć, że w drugiej połowie 1863 r., kiedy powstanie zbrojne na prawobrzeżnej Ukrainie było już w zasadzie stłumione, wykonano we Lwowie kilka pieczęci dla ukraińskich wojskowych i cywilnych instytucji z powtarzającym się rysunkiem opisanego wyżej herbu, z dwoma jednak istotnymi zmianami. Po pierwsze: tarcze z Pogonią i herbem Ukrainy zamieniły miejsca a tym samym archanioł Michał przesunął się na bardziej honorowe miejsce niż Pogoń litewska; można to zresztą tłumaczyć faktem, że pieczęcie były przeznaczone dla ukraińskich organizacji. Po drugie, i to jest bardziej istotne, godła na tych pieczęciach zwieńczone są koroną (ryc. 4). Ostatni szczegół pozwolił późniejszym badaczom utrzymywać, że wszystkie pieczęcie z godłem tego typu generalnie opatrzone były koroną i, tym samym, wyrażały monarchistyczne orientacje kierownictwa powstańczego na prawobrzeżnej Ukrainie⁹. Twierdzenie takie, jak wykazaliśmy wyżej, nie odpowiadało prawdzie.

10 maja 1863 Komitet Centralny Narodowy w Warszawie przekształcił się w Rząd Narodowy. W dekreście, wydanym z tej okazji, mówi się w szczególności o wprowadzeniu nowej pieczęci Rządu z godłem narodowym i przytacza się jej opis. Nowy był również potrójny herb. Tak więc plan Bobrowskiego został nareszcie zrealizowany, chociaż z niejakimi odstępstwami. Po pierwsze — wszystkie trzy herby umieszczono na jednej tarczy — w górnej jej części Orzeł (z prawej) i Pogoń (z lewej), w dolnej — Archanioł. Po wtóre — tarczę wieńczyła królewska korona, co do pewnego stopnia, było wyrazem politycznego kursu prawiującego już w znacznej mierze kierownictwa powstańczego. Po trzecie — zaszły zmiany w samym wizerunku Orła polskiego, dzierżącego tu w szponach miecz i krzyż, co miało przypominać, że Orzeł (Polska) walczy o swoją niepodległość (ryc. 5).

Ustanowienie nowego godła powstańczego (podobnie jak i przekształ-

⁹ Por. np. E. Maliszewski, *Rok 1863*, Warszawa 1923, s. 54. Można tu dodać, że władze carskie również traktowały obecność korony w godle powstańców, jako wyraz ich ideologii. Np. w raporcie kijowskiej komisji śledczej (właściwie na temat innych pieczęci) stwierdza się: „Wszystkie te pieczęcie mają... nad tarczą polską koronę — widomy znak, że na czele obecnej rewolucji stoi nie demokratyczna lecz arystokratyczna partia” (*Obszczestwienno-politiceskoje dżwienije na Ukrainie*, s. 198).

zenie ośrodka kierowniczego) było uwarunkowane szeregiem przyczyn wewnątrzpolitycznych jak i, przede wszystkim, zewnętrznych. Zbrojne powstanie na Ukrainie (a w momencie ogłoszenia dekretu z 10 maja 1863 w Warszawie nie wiadano jeszcze, że zostało ono już faktycznie stłumione) usilnie domagało się uwzględnienia w powstańczym godle udziału tych terenów w ogólnonarodowej walce o wolność i niepodległość. Poza tym sytuacja na froncie dyplomatycznym, gdzie wzrastały nadzieje na przyznanie powstańcom praw strony walczącej, wymagała zarówno wyraźnego określenia charakteru władzy powstańczej jak i terytorium tę władzę uznającego i pretendującego do samookreślenia swej państwowości. Wszystkie te aspekty znalazły więc odbicie w nowym godle powstańczym¹⁰.

Po 10 maja 1863 r. wszystkie nowe pieczęcie zarówno instytucji nowo utworzonych jak i wcześniej istniejących (w dekreście była zastrzeżona zmiana starych pieczęci na nowe) były opatrzone potrójnym godłem. Godło to wystąpiło również w formie znaku wodnego na blankietach, na których wystawiano dokumenty Rządu Narodowego. Wizerunek godła umieszczano również na obligacjach pożyczki narodowej i na projektowanych asygnatach narodowych¹¹. Umieszczano wreszcie wizerunek godła w charakterze winiетки na licznych ulotkach. We wszystkich tych wypadkach wzór rysunku, jeśli nie brać pod uwagę indywidualnych właściwości twórczych poszczególnych rytowników (zwłaszcza za granicą), pozostawał jednaki. Jedyny moment, godny podkreślenia, to obecność korony na głowie Orła na galicyjskich i niektórych zagranicznych pieczęciach. Jak widać, galicyjskie kierownictwo zaciekle broniło swoich monarchistycznych nadziei, podczas gdy Rząd Narodowy z nie mniejszym uporem forsował republikańskiego, niekoronowanego Orła w godle narodowym. W piśmie Rządu Narodowego z 1 września 1863 r., skierowanym do Komisji Długu Narodowego w Paryżu w związku z zatwierdzeniem wzoru projektowanej emisji banknotów papierowych, mówi się wprost „Korona którą ma na głowie [Orla — przyp. mój — J. I. S.] nie potrzebna”¹².

Należy jednak wspomnieć, że w sfragistyce powstańczej, obok pieczęci z potrójnym godłem, używane były po 10 maja 1863 aż do końca powstania również pieczęcie nie zmienione, ze starym podwójnym godłem. Na Ukrainie zaś, gdzie — jak wspomniano — pieczęci z podwójnym godłem w ogóle nie było, istniała tylko potrójna forma godła narodowego, tyle że w trzech różnych wariantach. Oprócz już omówionych wyżej pieczęci o rysunku powtarzającym w zasadzie rysunek godła na pieczęci Rządu Tymczasowego Rusi znana jest jeszcze jedna ukraińska odmiana trójjedynego godła powstańczego. W tym wypadku kształt tarczy, na której rozmieszczono potrójne godło, jest odmienny od kształtu przyje-

¹⁰ Ostatni aspekt był szczególnie mocno podkreślony w tekście dekretu z 10 maja, gdzie powiedziano, że na pieczęci Rządu Tymczasowego znajdują się „herby trzech części składających jedyną i niepodzielną Polskę” (*Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego*, s. 112).

¹¹ J. I. Sztakelberg, *Finansowyje projekty powstanczeskiego prawitielstwa*, „Uczenyje Zapiski Instituta Sławianowiedienija” t. XXIX, Moskwa 1965, s. 115—132.

¹² Papiery Z. Laskowskiego (zbiory prywatne w Genewie, znane mi dzięki uprzejmej informacji prof. S. K'ieniewicza, któremu składam serdeczne podziękowanie).

tęgo na pieczęci Rządu Narodowego i jej pochodnych. Na takiej francuskiej tarczy umieszczano w czasie powstania 1863 r. podwójne (polsko-litewskie) godło. Rozlokowanie herbów na tarczy również nie odpowiada normom wprowadzonym przez dekret z 10 maja 1863. W górnej partii umieszczony jest jednogłowy orzeł (niezwykłego zresztą kształtu — ze skrzydłami szeroko rozpostartymi), w dolnej prawej — archanioł Michał, a w dolnej lewej — litewska Pogoń. Równie niezwykły i w powstańczej sfragistyce nigdzie więcej nie spotykany jest rysunek korony wieńczącej tarczę (ryc. 6). Taka kompozycja godła powstańczego znana jest tylko z czterech pieczęci różnych instytucji województwa Podolskiego. Zostały one wykonane prawdopodobnie w sierpniu 1863 roku, tj. wtedy, gdy na wszystkich wznawianych pieczęciach winien był figurować rysunek godła odpowiadający dekretowi z 10 maja 1863. Należy przypuszczać, że zjawisko to zostało spowodowane faktem, że odbudowana po klęsce (aresztowanie M. Drużbackiego w końcu lipca 1863 r.) podolska organizacja pozbawiona była przez pewien czas stałej łączności z centralnymi władzami powstańczymi i pieczęcie wykonywano na miejscu zgodnie z własną interpretacją tekstu dekretu (możliwe zresztą, że wykonawcy nie dysponowali ulotką z tekstem dekretu i odcisnęli na niej pieczęcią Rządu Narodowego). Ten brak łączności trwał zapewne dosyć krótko, skoro znane są dokumenty tejże podolskiej organizacji datowane na początek września 1863 r. (nowego stylu) i potwierdzone pieczęcią władz województwa podolskiego, na której wyryto godło całkowicie zgodne z wymogami dekretu z 10 maja 1863 r. (jakkolwiek, sądząc z techniki wykonania tej pieczęci, można przyjąć, że została ona sporządzona we Lwowie).

Powyższe wywody wyczerpują krótką historię rozwoju godła powstańczego w okresie powstania styczniowego. Nie omówiono jedynie kilku drobnych odstępstw od przyjętego w Warszawie rysunku godła. Odstępstwa takie były spowodowane zazwyczaj osobistymi predyspozycjami rytowników i ich nawykami. Na przykład na wszystkich pieczęciach wykonanych na terytorium Niemiec (w Poznaniu, Dreźnie i w innych miastach) orzeł przypomina raczej niemiecki niż polski wizerunek tego ptaka. Nie poruszono również nie zrealizowanej próby skrajnie lewicowego ugrupowania w powstańczym kierownictwie wprowadzenia godła bez wieńczącej korony; członkowie tej grupy, której patronował Chmieliński, wykonali nawet dla lokalnych organizacji pieczęcie z własną odmianą godła (znane są trzy takie pieczęcie; prócz brakującej korony inne szczególnie rysunku są zgodne z pieczęcią Rządu Narodowego).

Wkrótce po upadku powstania potrójne godło, zachowane przez pewien czas przez demokratyczne koła emigracji, pod wpływem nowych prądów w polskim ruchu narodowym, utraciło znaczenie i całkowicie wyszło z użycia*.

---

* Uwaga: w przerysach godeł na s. 503 (w oparciu o słabo czytelne odciski pieczęci) zaszło niewielkie odstępstwo od oryginału: kształt tarczy na ryc. nr 4 winien być taki sam jak na ryc. 3; także kształt korony na ryc. 4 uległ zmianie [przyp. w korekcie — I. J. Sztakelberg].